

В. Т. Петрикова
Міжнародний Слов'янський університет
м. Харків

**КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ ЯК ОДНА ІЗ ЗАСАД РОЗВИТКУ
НАУКОВОГО КРАЄЗНАВСТВА УКРАЇНИ
(20-і роки ХХ ст.)**

Краєзнавство у 20-і роки розвивалось як головний напрям нової української науки. Таку характерну ознаку наукової роботи в Україні визначило одне з перших періодичних видань новоствореної УАН “Бюлетень Комісії краєзнавства”: “На Україні, як визволилась вона від давніх утисків, краєзнавство взагалі зробилося предметом особливої уваги”¹. У кожній губернії відроджувалися наукові товариства, які досліджували край, та створювалися нові. Вже у січні 1919 р. Головна наукою Наркомпросу РСФР було зафіксовано в Україні 64 постійно діючі краєзнавчі організації². З них найбільша кількість припадала на Харківську (15), Київську (10), Одеську (8), Полтавську (7) губернії. Активно йшов організаційний процес розвитку краєзнавчих студій в Чернігівській (5), Донецькій (4) та Катеринославській (3) губерніях.

У реєстрі діючих організацій виділялися краєзнавчі товариства та установи, які були створені ще на початку ХХ ст. і мали свої традиції та науковий доробок. Такими були Товариство дослідників Волині у Житомирі Волинської губернії, Українське наукове товариство та Товариство Нестора Літописця у Києві, Кримське товариство природознавців та любителів природи, крайовий археологічний музей у м. Кам'янці-Подільському Подільської губернії. Серед напрямів роботи перелічених товариств виділялася бібліографічна діяльність, яка в багатьох випадках випереджала окремі краєзнавчі дослідження, тобто виконувала науково-допоміжну функцію. Так, Товариство дослідників Волині (1901–1920) від свого заснування ставило собі за мету “збирати і вивчати весь великий науковий матеріал, оброблений вченими попередніх часів, що стосується до вивчення природи Волині, складати покажчики до геології, геогнозії, мінералогії, метеорології, ботаніки, кліматології, етнографії, географії Волинської губернії”³.

Роботи по бібліографічній обробці літературних джерел виконувала природничо-історична секція Товариства. Джерела з геології, мінералогії, палеонтології і географії опрацьовував майбутній академік УАН П.А. Тутковський, чий праці досі є взірцем науково-дослідної роботи в царині краєзнавчої бібліографії.

За період роботи Товариства його членами було надруковано три галузевих краєзнавчих посібники в працях Товариства за 1912–1915 рр. та зібрано бібліотеку документальних джерел, написаних на Волині та про Волинь, які стали гордістю Волинського Центрального науково-дослідного музею. Вже у 1925 р. бібліотека налічувала понад 48 тис. книжок⁴.

Важливою науковою справою вважали краєзнавчу бібліографію члени Українського наукового товариства (УНТ) у Києві (1907–1921). Історична секція на чолі з М.С. Грушевським, діяльність якої посідала першорядне значення в проведенні запланованих історичних досліджень УНТ, передбачила в своїй організаційній структурі дві комісії – комісію для опису архівів і складання реєстрів архівних зібрань та історико-бібліографічну комісію. Завданням останньої була підготовка довідників і покажчиків з української історичної бібліографії. Оскільки історичні дослідження проводилися на матеріалах окремих регіонів України, результатом історико-бібліографічної роботи мали стати історико-краєзнавчі покажчики. Частково бібліографічні матеріали за результатами роботи з вивчення історії окремих країв, проведеної протягом 1917–1921 рр., увійшли до порайонних збірників “Київ” та “Чернігів” (вийшли друком у 1924–1930 рр.)⁵

Значний обсяг історичних досліджень після 1917 р. потребував створення в структурі УНТ археологічної секції. Така секція була створена у лютому 1920 р. і очолив її М.Ф. Біляшівський. Керівник секції передбачав роботу бібліографічної комісії, а краєзнавчий принцип планувалося використати в роботі комісії по створенню українського археологічного словника.

Продовжував краєзнавчу бібліографічну діяльність, як окремий напрям наукової праці з дореволюційних часів, Кам’янець-Подільський археологічний музей, що став організаційним осередком Товариства подільських природознавців та любителів природи. Це єдине із місцевих наукових товариств України, утворених на початку ХХ ст., яке випустило в світ окремими науковими збірками краєзнавчі бібліографічні покажчики під загальною назвою “Материалы по библиографии Подолии” відомого історика-краєзнавця А.Н. Прусевича⁶.

Бібліографічна діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи, яке було засновано у 1911 р., відзначалася своєю сталістю і системністю. Друковані праці Товариства – “Записки Крымского

общества ...” з першого тому містили окремий розділ “Критико-библиографический отдел “Таурика”, в якому друкувалися реєстри краєзнавчої літератури та рецензії на окремі видання. В нових умовах соціально-політичного відродження регіонів збільшувався обсяг матеріалів відділу. Назва відділу після 1917 р. “Библиография Таурики” відтворювала процес формування бібліографії в самостійний вид наукової діяльності Товариства⁷.

Кожний регіон України в нових умовах формував свою мережу краєзнавчих організацій, спираючись на історичні традиції та наявність сил, які створювали основну чисельність краєзнавців. Роки революційних змагань позитивно вплинули на демократизацію української науки в містах і містечках. Історичним часом на краєзнавчі організації було покладено завдання “утворити найтісніший зв’язок місцевих представників науки з широкими пролетарськими й селянськими масами і бути тим каналом, яким знання, теоретична думка й практичне життя, в приступній формі переливалося б з наукових осередків в трудові верстви”⁸. Це забезпечило появу різноманітних форм краєзнавчої роботи: від найпростішої – краєзнавчого гуртка до вищої – наукових товариств. За статистичними даними 1919 р., головними громадськими формами краєзнавчої роботи були гуртки, комісії, товариства⁹. Більшість з них існувала при музеях. Починаючи з 1923 р., коли українська наука вийшла із злиденного становища воєнних років, краєзнавство набуло розквіту в різноманітності місцевих організацій. Тільки наукових товариств в Україні налічувалося близько 40, до програм яких було внесено краєзнавчі теми¹⁰. Суто краєзнавством займалися 16 товариств. Налічувалося 10 краєзнавчих наукових товариств, які об’єднували студентство та вчених-початківців. Краєзнавчу тематику досліджували науково-дослідні кафедри, бюро, комісії, комітети, кабінети, станції, філії центральних науково-дослідних інститутів та комітетів, загальна кількість яких складала 238¹¹ за станом на 1 січня 1924 р.

У залежності від програмних завдань наукової роботи формувалася внутрішня структура краєзнавчої організації. Серед перелічених форм місцевих наукових сил найбільш розвинену внутрішню структуру мали наукові товариства, комітети, кабінети, комісії. Структура цих об’єднань не була уніфікованою, а в кожній місцевості формувалась індивідуально, з урахуванням наукових можливостей в царині краєзнавства. Складність поставлених завдань, тематика досліджень вимагали створення головних і допоміжних відділів, підвідділів, лабораторій. Існування допоміжних структурних формувань пояснюється тим фактом, що більшість запланованих краєзнавчих студій передбачали використання описових методів дослідження. Ефективність проведення досліджень залежала від повноти

створеної документальної бази. Документи збирались і опрацьовувались в архівно-бібліотечних, архівно-бібліографічних, музейних, бібліографічних відділах і підвідділах, наукових бібліотеках, архівно-бібліотечних комісіях і секціях. Суто бібліографічне бюро діяло при Кабінеті виучування Поділля в Вінниці¹². Роботу аналогічних бюро планувалося розпочати при Кабінеті виучування Шевченківщини на Черкащині та Кабінеті виучування Уманщини¹³.

Місцеві Комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмиси), які почали створюватися в губерніях з 1919 р., звернули увагу на історичну цінність книжкових колекцій маєтків поміщиків, земських управ, громадських та навчальних бібліотек дореволюційного часу. З метою збирання та збереження документів історичного значення в “Положенні про склад комітетів ...” передбачалося введення посади фахівця з питань “бібліографії історичної, місцевої”¹⁴. Губкопмиси Волинської, Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губернь розгорнули активну діяльність у царині документознавчої та бібліографічної роботи. Тільки в Полтавській губернії було знайдено, збережено і передано до місцевого музею 25 тис. книг. Чернігівський комітет, збираючи цінні рукописи та книги, складав описи та фототеки цих історичних пам'яток¹⁵. Успіх в краєзнавчій бібліографії багатьох губкопмисів забезпечило залучення відомих учених, обізнаних у питаннях книжкової справи та місцевої бібліографії. В Харкові це Д.І. Багалій та М.Ф. Сумцов, у Полтаві – М.Я. Рудинський, К.В. Мощенко, М.Ф. Николаєв, у Житомирі – В.О. Кравченко, в Катеринославі – Д.Ф. Чернявський, в Бахмуті – Ф.П. Максименко, в Кам'янці-Подільському – Ю.Й. Сіцінський.

Зібрані історичні експонати, в тому числі рукописні та друквані документи із власних колекцій, місцеві періодичні видання, брошури і листівки періоду революції, архівні справи місцевих органів влади, передавалися до діючих музеїв і були науковим матеріалом для створення нових губернських та повітових музеїв.

На місцях музеї ставали організаційними центрами краєзнавства в своєму адміністративному середовищі. Кількість музеїв у революційні роки зростала у арифметичній прогресії. В 1919 р. їх налічувалося 47, 1920 р. – 50, а на 1 січня 1924 р. мережа самостійних музейних установ України нараховувала 77¹⁶. Враховуючи число музеїв, які працювали при окремих установах, загальна кількість їх збільшилася майже втричі. За підрахунками окремих дослідників тільки на Харківщині наприкінці 1920 р. діяло понад 50 музеїв різних напрямів роботи¹⁷.

Особливо численними були музеї історико-краєзнавчого та мистецького напрямку. В окремих краях наукові дослідження вимагали “вивести старо-

типові музеї з кустарно-аматорського стану, в якому більшість з них перебувала ... на шлях справжнього науково поставленого краєзнавства”¹⁸. В колекціях музейних експонатів почесне місце посідали місцеві рукописи, друковані видання, які потребували збереження і одночасно ставали джерелами наукових студій про край. Опрацювання літературних пам’яток проходило під час спеціально організованих експозицій місцевого книговидання в бібліотеках при музеях. Щоб підкреслити суто краєзнавчий характер роботи, бібліотечним відділам музеїв надавалися назви досліджуваних регіонів. Кам’янець-Подільський археологічний музей в структурі мав відділ пам’яток мови і письма, стародруків XVI–XVIII ст., бібліотеку “Подоліка” з фондом книг з історії Поділля. Центральний музей Полтавщини в експозиції “Український друк” мав розділ “Полтавські видання”, у якому були представлені твори місцевих авторів та видання про край у цілому. Над створенням експозиції працювали співробітники наукової бібліотеки музею¹⁹.

У структурі Волинського Центрального музею із 12 відділів 3 займалися опрацюванням документальних джерел про край: бібліотечний з підвідділом “Поліграфічна виставка”, бібліотека-читальня “Волиніка”, архів письмових пам’яток. Філія музею – Коростенський окружний музей краєзнавства з метою науково-бібліографічної діяльності створив у 1921 р. наукову бібліотеку як окрему лабораторію.

Всеукраїнський історико-археологічний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві мав відділ “Старий Київ”, в якому літературні джерела збирались і опрацьовувались згідно з науковими методами. Започаткована ця робота була ще у 1912 р. За перше десятиліття в музеї була створена одна із найкращих бібліографічних баз про Київ, яка налічувала блузько 700 назв краєзнавчих документів²⁰. Аналогічною роботою з краєзнавчої бібліографії займався Харківський музей Слобідської України, в якому документальні джерела збиралися в науковій бібліотеці музею. В дослідницькі плани музею входило видання бібліографічних покажчиків про наукове та мистецьке життя Слобожанщини.

Сумський художньо-історичний музей планував організувати відділ “Мистецтво краю”. З цією метою було розпочато дослідну роботу з пошуку, придбання цінного літературного матеріалу та фотографій про край.

Прилуцький окружний музей на Чернігівщині під час організації історико-археологічної експозиції почав реєструвати відомості про літературні джерела, які містили факти з історичного минулого краю.

Розгорнута в широких масштабах краєзнавча робота потребувала єдиних науково-методичних засад роботи з документальними джерелами. До

таких науково-методичних засад належали опис документів, їх класифікація та предметизація. Розробка уніфікованих методів опису документів надала б можливість створити повноцінні інформаційні бази з питань краєзнавства у всіх регіонах України за єдиною системою класифікації, орієнтуючись на міжнародний досвід.

Функції науково-методичного центру виконувала Українська Академія наук (УАН) з самого початку заснування у 1918 р. На відміну від Росії, де Центральне Бюро краєзнавства у складі Російської Академії наук, орієнтуючись на масовий краєзнавчий рух, здійснювало не лише методичну роботу, а переважно виконувало організаційно-керівну функцію, УАН зосередила увагу на суто наукових проблемах краєзнавчого руху. Єдиний організаційний принцип, яким керувалась УАН по відношенню до місцевих наукових сил протягом 20-х років, був принцип “демократичної самодіяльності”. Саме цей принцип було задекларовано у “Пояснювальній записці до законопроекту про заснування УАН у Києві”: “Никакие соображения национального политического или религиозного характера не могут и не должны ограничивать свободу и полноту научного исследования”²¹. Вирішення організаційних питань українського краєзнавства керівники УАН вбачали у створенні “міцної, об’єднаної наукової асоціації”²². Саме з такою метою була організована у грудні 1922 р. при Спільному Зібранні Академії Комісія краєзнавства на чолі з академіком А.М. Лободою. Підтримуючи ініціативу місцевих наукових сил, були створені на початку 1923 р. регіональні краєзнавчі комісії – Слобожанська та Одеська. Структурні формування УАН при Президії та відділеннях в своїй організаційній та науковій роботі використовували краєзнавчий метод. Вивчення окремих галузевих напрямів краєзнавства відділами і комісіями УАН потребувало повноти інформаційно-бібліографічної бази у вигляді опису та анотування документальних матеріалів. Враховуючи потреби нової української науки в документальних джерелах, у складі УАН в 1918 р. була заснована як самостійний інститут Всенародна бібліотека України (ВБУ). У програмному статуті ВБУ при УАН наголошувалося, що Національна бібліотека “має являтися не самісінькою книгозбірнею. Має з неї бути і наукова установа, що присвячує себе вивченню книги, а зосібна – минулому життю книги на Україні, і сполучається з бібліографічною працею”²³. Визнання членами Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки науковості бібліографічної праці забезпечило її випереджаючий розвиток у структурних підрозділах УАН і становлення її теоретичних засад.

Бібліографічні завдання ВБУ майже цілком покладалися на відділ

“Україніка”. Відділ повинен був комплектуватися документами, в першу чергу, книгами, “незалежно од змісту і напрямку... писані” всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя та ін. Разом до відділу “Україніка” входить все, що торкається території Української Держави”²⁴. Змістовно-територіальні ознаки документів, визначені в першому статуті ВБУ, дозволяють нам констатувати той факт, що відділ “Україніка” планувалося створити як комплексно краєзнавчий. Підтвердженням нашої думки слід вважати подальшу історію формування фонду відділу. Експедиції до провінцій за книжковими колекціями, створення інституту уповноважених від ВБУ по губернських та повітових містах України з метою надходження літератури про місцеве краєзнавче життя, дари особистих бібліотек, які за змістом мали історико-краєзнавчий характер від вчених – Д.І. Багалія, В.П. Науменка, І.В. Лучицького та багатьох інших, – все це сприяло закладанню основ краєзнавчих фондів всієї ВБУ, не тільки у відділі “Україніка”, а також у “Консультаційно-бібліографічному”, “Періодики”, “Рукописів”²⁵. Відсутність в Україні у період революційних змагань органів державної реєстрації друкованої продукції надавала можливість ВБУ за допомогою списків літератури, які надходили із провінцій, та отримання самих книг вести ретроспективний реєстр краєзнавчої та українознавчої літератури, проводити бібліографічне уточнення та докомплектування фонду. Цією роботою ВБУ вже з 1919 р. почала виконувати далекоюсяжне завдання української науки в царині книгознавства та бібліографії – створення національного бібліографічного репертуару²⁶.

Усвідомлюючи значення краєзнавчої бібліографії, важливість їх збереження для наукової праці у вересні 1920 р., ВБУ приймає рішення про створення Вінницької філії. Основу книжкового фонду філії склали документи Подільського обласного архіву: “... книжки, газети, відозви, оголошення та інші друки, крім того, рукописи, справи та різні документи, портрети, малюнки і взагалі всі старовинні речі”²⁷. Ініціатива створення наукової лабораторії для опрацювання документальних джерел у складі УАН належала місцевим науковцям, за особистим клопотанням завідуючого архівом Ю.С. Александровича та його однодумців А.В. Файнівського, Б.Д. Веремковича, П.Ю. Пясецького, О.К. Бабенка та ін. До філії було передано весь Подільський архів з його структурними підрозділами, головним з яких був бібліографічний. Це надавало можливість на зразок ВБУ утворити відділ “Україніка” з підвідділом “Подоліка” і одночасно розпочати бібліографічне опрацювання масиву документів, з яких тільки книжок налічувалося понад 50 тис.²⁸

Бібліографічне опрацювання матеріалів щодо краєзнавчого дослідження стає невід'ємною частиною місцевої наукової діяльності. Питання розвитку місцевого друку, історія журналістики в краї, українознавчі видання краю, україномовний друк стали темами досліджень в Одеській та Слобожанській комісіях краєзнавства, Полтавському, Харківському та Катеринославському наукових товариствах при УАН, ВБУ при УАН та її Вінницькій філії. Вивчення кожної з тем потребувало додаткової пошукової роботи для складання бібліографічних реєстрів предметів дослідження та фактографічного пошуку за документальними джерелами. За цих обставин краєзнавча бібліографічна інформація отримувала подвійний статус. По-перше, вона продовжувала виконувати науково-допоміжні функції у царині галузевих досліджень. По-друге, – отримувала ознаки самостійного предмету дослідження, що об'єктивно формувало підстави виникнення нової наукової дисципліни – краєзнавчої бібліографії. Прискорювало розвиток окреслених тенденцій краєзнавчої бібліографічної інформації розширення місцевої видавничої діяльності, через бурхливий розквіт якої в період революційної демократії фонди краєзнавчих документів динамічно зростали.

В окремих містах України вже в період 1917–1918 рр. за ініціативи місцевих науковців, які входили до складу краєзнавчих товариств і комісій, розуміли її важливе значення та були обізнані в справах бібліографії, виникають місцеві бібліографічні осередки. Ці перші паростки організаційних форм крайової бібліографії існували переважно на громадські кошти, виконували функції провінційних книжкових палат. Щоб підкреслити суспільне значення цієї діяльності, губернські виконкоми зараховували ці осередки до своєї структури як “книжкові відділи”. Першочерговим завданням цих організаційних структур вважалося ведення повного обліку всієї друкованої продукції, що виходила в краї, тобто складання бібліографії місцевих видань, яка була “допоміжною силою державної бібліографії”²⁹. Ю. Ковалевський, директор Бібліографічного інституту при Головній книжковій палаті у Києві (ГКП) позитивно оцінював виникнення бібліографічних осередків на місцях, але вважав необхідним ведення роботи на єдиних методичних засадах і підпорядкування центральному державному органу³⁰.

Розв'язанню цієї складної організаційної проблеми сприяли законодавчі акти, прийняті в період Директорії, – “Закон про утворення Головної книжкової палати в Києві” та “Закон про друковані видання, ухвалений Радою народних міністрів і затверджений 26 січня 1919 року”. Згідно з цими документами, по-перше, вважалося доцільним створення місцевих

книжкових палат у губерніях України як філій ГКП. По-друге, усі місцеві друкарні були зобов'язані надсилати свої друквані видання повітовим комісарам у кількості 10 примірників. Один з примірників “призначається на поповнення місцевих бібліотек і наприкінці року передається до них”³¹. У “Законі про друквані видання ...” акцентується увага на важливість надходження місцевих газет до центральних та місцевих органів реєстрації як першоджерел соціальної інформації.

Згідно з “Проектом організації місцевих книжкових палат” (МКП) були створені в Полтаві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Херсоні, Чернігові, Житомирі³². До завдань МКП входило обов'язкове ведення “постійної роботи по збиранню повної бібліографії округи”, а також надавалося право “виявляти повну ініціативу в обсязі місцевої бібліографії”³³. Принцип заохочення місцевої ініціативи зі сторони ГКП в період 1919–1921 рр. сприяв налагодженню бібліографічної діяльності в межах всієї України. Вперше в історії розбудови державної бібліографії слов'янських країн краєзнавчий принцип реєстрації та обробки документів було застосовано як найбільш доцільний в умовах політичної та економічної нестабільності. Слід акцентувати увагу на тому, що вирішення організаційно-технічних завдань крайової бібліографічної діяльності не відносилося до другорядних завдань держави. Документи 20-х років підкреслюють тісний зв'язок бібліографії з питанням про роль друку, так само, як останнє межує з питанням про “духовну творчість людства”³⁴. Згідно з логікою підпорядкованих понять висновок щодо правильності практичних дій був лаконічним: “Тісний зв'язок друку зі всією цариною духовної культури є очевидним”³⁵. Таке суто національне бачення питання про місце краєзнавчої бібліографії у житті народу базувалося на світовому досвіді у вирішенні проблем регіональної бібліографії в державах Європи та Америки. Аналіз цього досвіду у статтях Д. Балики, А. Бема, Л. Биковського, М. Годкевича³⁶ допоміг ще раз упевнитися в доцільності розпочатої з крайової бібліографії у всеукраїнському масштабі роботи: “Країни Європи і Америки, де жодне питання не розв'язується без статистичних даних і бібліографічного покажчика, оцінили тісне сполучення між бібліографією та наукою, так само, як між наукою і промисловістю”³⁷. Мова йде, на перший погляд, про узагальнення в цілому досвіду бібліографічної діяльності розвинутих країн, але територіальний поділ згаданих країн, організаційний принцип забезпечення вторинною інформацією за вертикальною субпідрядністю державно-територіального формування відноситься повною мірою і до регіональної бібліографії. З приводу цього доречно звернути увагу, що саме з питань організації бібліографічної діяльності в Німеччині розпочало-

ся в Україні вивчення світового досвіду. Започаткував важливий напрям дослідницької роботи І. Франко в праці “Галицьке краєзнавство”³⁸.

Краєзнавство, потреби якого забезпечувала краєзнавча бібліографія, розвивалося в 20-і роки як академічна наука в рамках системи УАН і громадських об'єднань та відіграло роль головного методичного чинника дослідження природознавчих, гуманітарних, соціально-прикладних наук в Україні на відміну від краєзнавства дореволюційних часів. Структурні та змістовні зміни в краєзнавстві розглянутих нами років на порядок денний висунули проблему випереджаючого розвитку технічних та економічних напрямів краєзнавчого знання у всеукраїнському масштабі. Саме таке завдання перед науковцями було поставлено З'їздом у справах вивчення продуктивних сил та народного господарства України (грудень 1924 р.). За поданими пропозиціями Комісії краєзнавства УАН сучасні проблеми краєзнавства обговорювалися в секції під загальною назвою “Наука як виробнича сила”.

¹ Бюл. Коміс. краєзнавства / ВУАН.– 1923.– № 1.– С. 1.

² Список краеведческих организаций на 1919–1922 гг. / Гл. упр. науч. и науч.-худож. учреждениями Наркомпроса–Главнаука.– Держ. арх. Рос. Федерации, ф. 2307, оп. 2, спр. 133, арк. 19.

³ Протоколы заседания (этнографической секции) 13 января 1901 г. // Тр. О-ва исследователей Вольны.– Житомир, 1902.– Т. 1.– С. 52–53.

⁴ Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею : (Хроніка) // Бібліол. вісті.– 1926.– № 3.– С. 88–89.

⁵ Шербань Т.О. Историчні дослідження в Українському науковому товаристві (1907–1921 рр.) // Укр. іст. журн.– 1995.– № 1.– С. 32.

⁶ Прусевич А.Н. Материалы по библиографии Подолии : Статьи и тр. по естественным наукам : В 3 вып.– Каменец-Подольский, 1912–1915. – Вып. 1–3.

⁷ Максименко Ф.П. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929 рр. : Список бібліогр. пр., що стосуються до окремих місцевостей УРСР, Бессарабії, Дону й Криму.– К., 1930.– С. 142.

⁸ Єфремов П. Катеринославське наукове при ВУАН товариство // Зоря.– 1925.– Ч. 1.– С. 23.

⁹ Список краеведческих организаций на 1919–1922 гг. / Гл. упр. науч. и науч.-худож. учреждениями Наркомпроса–Главнаука.– Держ. арх. Рос. Федерации, ф. 2307, оп. 2, спр. 133, арк. 19.

¹⁰ О деятельности Научного Комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921–1923 гг.).– Х., 1923.– С. 24.

¹¹ Краеведение в РСФСР : (Табл. краеведческих организаций СССР) // Краеведение.– 1924.– Т. 1.– № 3.– С. 315.

¹² *Отамановський В.* Вінницька Філія Всенародної бібліотеки України при ВУАН, її устрій та праця / В.О. // Червон. шлях.– 1925.– № 5.– С. 181–183.

¹³ Положення про Кабінет вивчення Шевченківщини при Черкаському Окр. музеї // Краєзнавство.– 1928.– № 1.– С. 30–31; Уманська округа // Там само.– № 3.– С. 56.

¹⁴ Положення про Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису).– Центр. держ. арх. громад. організацій України, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 24–24 зв.

¹⁵ *Кот С.И.* Первый на Украине : (К образованию Всеукр. комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР : Вопр. теории и практики : Сб. науч. ст.– К., 1991.– С. 268.

¹⁶ Краеведение в РСФСР : (Табл. краеведческих организаций СССР) // Краеведение.– 1924.– Т. 1.– № 3.– С. 315.

¹⁷ *Кот С.И.* Первый на Украине : (К образованию Всеукр. комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР : Вопр. теории и практики : Сб. науч. ст.– К., 1991.– С. 272.

¹⁸ Бюл. Коміс. краєзнавства / УАН.– 1924.– № 2.– С. 13.

¹⁹ *Рудинська Е.* Полтава : (Виставка друку з нагоди 350-ліття виходу першої друкованої книги на території України) // Бібліол. вісті.– 1924.– № 1–3.– С. 175–176.

²⁰ *Максименко Ф.П.* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929 рр. : Список бібліогр. пр., що стосуються до окремих місцевостей УРСР, Бессарабії, Дону й Криму.– К., 1930.– С. 108.

²¹ В Совет Министров Украинской Державы Министерства народного просвещения и искусства : Объясн. зап. к законопроекту об основании Укр. Акад. наук в Киеве.– К., 1918.– С. 10.

²² Бюл. Коміс. краєзнавства / ВУАН.– 1923.– № 1.– С. 2–3.

²³ Від Тимчасового Комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві // Кн. вісн.– 1919.– № 1 (1–3).– С. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ *Петрикова В.Т.* Краєзнавча бібліографія як одна із засад національного культурного відродження України в післяреволюційні роки // Культура України: історія і сучасність : Тези доп. Респ. наук.-теор. конф. (26–28 жовт. 1992 р., м. Харків).– Х., 1992.– С. 270–272.

²⁶ *Постернак С.* ВБУ (6-й і 7-й роки існування) // Бібліол. вісті.– 1925.– № 1/2.– С. 159.

²⁷ Подільській Губерніальний Ревком наказує.– Арх. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського.

²⁸ Там само.

²⁹ *Здобнов Н.* Основы краевой библиографии : Практ. рук.– 2-е изд.– М.; Л., 1931.– С. 13.

³⁰ *Ковалевський Ю.* Бібліографія й Український Бібліографічний Інститут // Книгарь.– 1919.– Ч. 22.– С. 1437.

³¹ Закон про друковані видання, ухвалений Радою Народних Міністрів і затверджений 26-го січня 1919 р. // Кн. вісн.– 1919.– № 1 (1–3).– С. 28.

³² Проект організації місцевих книжкових палат.– Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 48, оп. 6, арк. 1.

³³ Там само.

³⁴ *Годкевич М.А.* Центральний бібліографічний відділ в 1921 р. : [Інформ. нарис] // *Голос друку.*– 1921.– Ч. 1.– С. 70.

³⁵ Там само.

³⁶ *Годкевич М.А.* Центральний бібліографічний відділ в 1921 р. : [Інформ. нарис] // *Голос друку.*– 1921.– Ч. 1.– С. 70–75; *Бем А.* Суб'єктивний характер бібліографії // *Книгарь.*– 1919.– № 25/26.– С. 1661–1666; *Балика Д.А.* Про рекомендаційну бібліографію // *Бібл. зб.*– К., 1927.– Ч. 3: *Бібліографія на Україні.*– С. 94–114; *Бем А.* Ідеал вичерпуючої бібліографії // *Книгарь.*– 1919.– № 27.– С. 1815–1819; *Биковський Л.* Національна бібліотека Української Держави (1918–1921).– Берлін: Укр. книгознавство, 1922.– Ч. 1.– 35 с.

³⁷ *Годкевич М.А.* Центральний бібліографічний відділ в 1921 р. : [Інформ. нарис] // *Голос друку.*– 1921.– Ч. 1.– С. 70.

³⁸ *Франко І.Я.* Галицьке краєзнавство // *Повн. збір. творів* : В 50 т.– К., 1986.– Т. 46, кн. 2: *Історичні праці (1891–1897).*– С. 116–150.